

OSMANLICA’NIN OĞUZ DİLİ DAİRESİNDEKİ YERİ VE ÖNCESİ*

GERHARD DOERFER**

Motto: Selçukçanın gelişinden önce Osmanlıcanın nasıl bir dil
olduğuna dair en ufak bir fikrimiz bile olamaz.

(Hermann VÁMBÉRY)

Çev. Asuman KARAKAYA***

Son yıllarda, Oğuz şiveleri ve diyalektleri üzerine bildiğimiz hususlarda bilgilerimiz belirgin bir şekilde çoğalmaktadır. Bazı konular üzerindeki çalışmalar devam ediyor; bir yandan bulmacaların bir kısmı çözülürken diğer bir yandan yenileri ortaya çıkıyor. Bunların hepsini bir arada gösterebilmek için de ciltler dolusu kitap yazmak gerekiyor. Bu nedenle eldeki makale ancak programlı bir şekilde ilerlemek durumunda: yol gösterecek, ayrıntıyı içeren eserlere işaret edecek, iddiaları ortaya koyacak – fakat kanıtlar açısından çoğu zaman borçlu kalacaktır. Söz konusu kanıtlar adı geçen eserlerde bulunmaktadır, konuyla ilgilenen okuyucular da kanıtlara bu kaynaklardan ulaşabilir. Konuyla ilgili eserlerin çoğu henüz basım aşamasında olduğundan, alıntılarının da tam olarak yapılamayacağı açıktır; Bu sebepten okuyucunun durumu mazur görmesi gerekmektedir.

1. 1936 yılına dek Oğuz şivelerinin durumu göreceli olarak daha az karmaşıktı. Adı geçen üç şive vardı: Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi. Türkiye Türkçesiyle oluşturulmuş edebiyat 13. yüzyıldan, Azeri edebiyatı 14. yüzyıldan, Türkmen edebiyatı ise 18. yüzyıldan başlatılıyordu. Ancak zaman içinde bu noktada bazı değişimler ve karışıklıklar ortaya çıktı:

* Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgesichte” Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil I, György Hazai (Herausgeben), Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, s. 13-34.

** Prof. Dr., Alman Türkolog (d. 1920/ö.2003)

*** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çeviribilim Bölümü

1.1 1936 yılında POCELUEVSKIJ Türkmen diyalektleri üzerine geleceğe ışık tutan eserini yazdı. Yazar, onu izleyen (ANNANUROV, BERDYEV gibi) araştırmacıların da kabul ettiği gibi, Türkmenenin (Yomut, Gökleng, Ersarı gibi) tek tek diyalektlere ayrılmadan önce, iki büyük grupta ele alınması gerektiğini fark etti:

- Türkmen diyalektlerinin ana grubu,
- “İran sınırındaki” diyalektler.

İkinci grup, daha sonraları SSCB’de iyi bir şekilde araştırılmıştır. Özellikle ANNANUROV (1967), Türkmenistan’ın doğusunda (ve Karakalpakistan’da), “İran sınırındakilerle” (Anau, Hasar, Nohur, yaklaşık 38°30’N, 57°01’O’dan 37°25’N, 59°25’O’ya kadar) yakın akraba olan diyalektlerin varlığını (Kıraç, Sayatlin, Duyedžin vd., yaklaşık 41°35’N, 61°25’O’dan 37°36’N, 65°44’O’ya kadar) göstermiştir. Buna göre dil coğrafyası açısından ikinci grubun birbirinden uzak iki ayrı bölgede konuşulması gibi kendine özgü bir görüntü ortaya çıkmıştır.

1973 yılında bu makalenin yazarı İran’ın kuzeydoğusunu, Horasan’ı daha yakından incelemiş ve bu konuda bazı ön çalışmalar yayınlamıştı. Daha ayrıntılı araştırmalar, yazarı şu sonuçlara götürmüştür:

(1) Horasan Türkçesi üç diyalekte ayrılır: kuzeybatı diyalekti (Bujnurd dolayları), güney diyalekti (Nişabur’un merkezi dışında kalan yakın çevresi), kuzeydoğu diyalekti (örn. Kūçan).

(2) Yukarıda yer alan Türkmenenin ikinci grubu, Horasan Türkçesi’nin kuzeydoğu diyalektinden başka bir şey değildir.

Böylelikle, daha sonra yapılan incelemelerle giderek daha keskin hale gelecek, tamamen değişik bir durum ortaya çıkmıştır: SSCB’nin ötesine geçen (ancak dil tarihi açısından bütünüyle eski Horasan-Selçuk bölgesine ait olan) “ b grubu” bugün artık sadece bir “Türkmen diyalekti” olarak tanımlanamaz. Gerçekte Türkmeneden en az Azerbaycan Türkçesi’nin Türkiye Türkçesi’nden ayrıldığı kadar net bir şekilde ayrılan bir dilin varlığı söz konusudur. Hatta temelde bu ayırım daha da fazladır! Ben bu dile “Horasan Türkçesi” adını verdim. Türkmeneden Horasan Türkçesi’ne doğru geldiğimizde, şu izlenimi ediniyoruz: “Burası yeni bir dünya.” Buna karşılık örneğin İstanbul’dan Tebriz’e gittiğimizde, bu iki uçta diller birbirinden net bir şekilde ayrılır, yine de köyden köye geçerken sınırlar o kadar kesin çizilemez, geçişler birbirine karışır ve yumuşaktır. Kabaca resmetmek için bir örnek vermek gerekirse:

İstanbul	Orta Anadolu	Urfa, Erzurum, Diyarbakir	Muş, Siirt, Van	Kars (urukları), Tebriz
<i>kapı</i>	<i>ğapı</i>	<i>ğapı</i>	<i>ğapı</i>	<i>ğapı</i>
<i>gelmiş-iz</i>	<i>-ik</i>	<i>-ik</i>	<i>-ik</i>	<i>-ik</i>
<i>gelmiş-sin</i>	<i>-sin/siñ</i>	<i>-sen</i>	<i>-sen</i>	<i>-sen</i>
<i>ben</i>	<i>ben</i>	<i>ben</i>	<i>men</i>	<i>men</i>
<i>gemi-yi</i>	<i>-yi</i>	<i>-yi</i>	<i>-yi</i>	<i>-ni</i>

Örneklere de görüldüğü gibi, Horasan Türkçesi ile Türkmence arasındaki ilişkiden tamamen farklı bir durum söz konusudur. Bu durumda daha az bağlantı ve coğrafi ağız özelliklerinde geçişler vardır. O halde eski (ama aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız) terminolojiyle söylemek gerekirse, dördüncü bir Oğuz “dili” söz konusudur. Bunun Osmanlıca araştırmaları için neden önemli olduğunu aşağıda göreceğiz.

Kaynakça:

A “b grubu” üzerine Rusça eserler. Genel olarak, diğer kaynakçalara da yer verilen aşağıdaki eserlerle karşılaştırılabilir:

ARAZKULIEV, S. ET. ALII: *Kratkij dialektologičeskij slovar' turkmenskogo jazyka*. Aşxabad 1977.

AZYMOV, P.: *Türkmen diliniñ meseleleri*. Aşgabat 1959. (Bu yayında Türkmen dialektleri üzerine daha fazla bilgi s. 43: Atajanov, Berdyev, Berdyev-Kurenov, Samuradov; Noxur s. 50: Muxyev; Anau s. 50 f.: Annanurov, Atamedov).

BERDYEV, R. ET ALII: *Očerk dialektov turkmenskogo jazyka*. Aşgabat 1970. (diğerleriyle birlikte Xasar'la ilgili kısımlar; ayrıca krş. Noxur üzerine bibliyografik bilgiler s. 40: Muxyev, Muxyev-Erşova; Karakalpakistan: Arzakulyev).

POCELUEVSKIJ, A. P.: *Dialekty turkmenskogo jazyka*. Aşkabad 1936. (krş. K. MENGES'in çalışması, yay.yer.: *ArOr* 11, 1939, 7-34.)

BLAGOVA, G. F.: “Jazkove kontaktirovanie v timuridskix gosudarstvax po dannym areal'nogo issledovanija”, *ST* 1984/3, 16-26.

Bu konuyla ilgili bu eserlerde değinilmemiş özel çalışmalar:

ANNANUROV, A.: “K voprosu o klassifikacii dialektov turkmenskogo jazyka”, *IAN Turkmenskij SSR*, ser. obšč. nauk 1967/2, 52-66.

SAPAROVA, G.: “O vokalizme xasarskogo dialekta”, *IAN TSSR*, ser. o.n. 1968/2, 75-83.

___: “Forma nastojasce-buduscego vremeni v xasarskom dialekte”, *IAN TSSR*, ser. o.n. 1968/4, 93-95.

B İran'daki Horasan Türkçesi üzerine eserler:

BOZKURT, F.: *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*. Dissertation, Göttingen 1975.

ÇAĞATAY, S.: *Türk dialektleri örnekleri* II. Ankara 1972, 261-264.

DOERFER, G.: “İran'daki Türk dilleri”, *TDAYB* 1969, 1-23.

--: “İranda bir dilbilim araştırma gezisi üzerine rapor”, *TDAYB* 1973/74, 195-202.

--: “Das Chorasantürkische”, *TDAYB* 1977, 127-204.

--: “Chorasantürksich aus dem ‘Türkenkessel’”, *TDAYB*'ye sunuldu.

DOERFER, G.-HESCHE, W.: *Chorasantürkisches Wörterbuch* (hazırlanıyor).

--: *Folklore der Chorasantürken* (hazırlanıyor).

FÁZSY, Sz.: *Das Bojnurdi, ein türkischer Dialekt in Xorāsān, Ostpersien*. Dissertation, Zürich 1977.

TULU, Sultan: *Chorasantürkische Materialien aus Kalāt bei Esfarāyen*. Dissertation, Göttingen 1988.

1.2 Özbek diyalektleri üzerine yapılan araştırmalarla bağlantılı olarak, “Oğuz-Özbekçesi” özellikle ABDULLAEV tarafından daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir (oguzskoe narečie uzbekskogo jazyka). Bu makalenin yazarı, daha sonra Horasan'da elde ettiği yeni malzemeler üzerinden, bu Oğuz-Özbekçesinin (aslında Özbek-Oğuzcası demek daha doğru olur, çünkü çekirdeği Oğuzcadır) Horasan Türkçesiyle oldukça sıkı bağlantısı olduğunu, bunun özel bir dalı olduğunu keşfetmiştir (bkz. öncelikle “Das Chorasantürkische”).

Bu konudaki önemli kaynakça (daha fazla bilgi için):

ABDULLAEV, F. A.: *Xorezmskie govory uzbekskogo jazyka*. Taşkent 1961.

--: *Fonetika xorezmskix govorov*, Taşkent 1967.

DOBOS, É.: “An Oghuz Dialect of Uzbek Spoken in Urgench”, *AOH* 28 (1974), 75-97.

ŞOABDURRAHMANOV, Ş. Ş.: *Üzbek xalq şevalari lugati*. Taşkent 1971.

MADRAXIMOV, A.: “Oguzskoe narečie uzbekskogo jazyka; tjurkskie jazyki oguzskoj gruppy”, *ST* 1983/2, 79-84.

1.3 Yazarın 1973'te Horasan Türkçesi'ni araştırmak üzere yaptığı aynı gezi sırasında, (daha az önemli bazı diyalektlerin yanı sıra) İranist Gernot Windfuhr'un bir uyarısı üzerine, Sonkor'daki (Kürdistan) diyalektler de araştırılmıştır. Bunun sonucunda:

a) Bu diyalektlerin Kaşqā'î ve Aynallu diyalektlerine çok yakın olduğu,

b) Kaşkâ'î ve Aynallu gibi bazı Horasan Türkçesine geçiş özellikleri sergilediği ortaya çıkmıştır (örn. ayla- yerine yiyla-, devamı aşağıda adı geçen makalededir). Böylece Batı Oğuz dili ile (Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi) Doğu Oğuz dili arasındaki (Horasan Türkçesi, Türkmençe) kayıp halka bulunmuş olmaktadır.

Kaynakça:

DOERFER, G.: "Das Sonqor-Türkische (Ein vorläufiger Bericht)", *SO* 1977, 43-55.

1.4 1973 yılında İranlı dostum ve meslektaşım Mosaiyeb Arabgol, Halaç dilinin kalıntılarını aramak üzere Kaşkâ'î bölgesini gezmişti. Bu dilin kalıntılarını bulamamış fakat bilinen haritalarda (örn. *Fundamenta I*) daha önce Kaşkâ'î dilinin tanımlanmadığı bir bölgede (yaklaşık olarak 34°05'N, 46°42'O'dan 29°35'N, 51° 40'O'ya kadar) kuzeybatı Kaşkâ'î diyalektlerinden bazılarını kaydetmiştir. Bu ağızlar oldukça arkaik görünümlüydü (özellikle ünlü uzunluklarının anlam ayırıcı nitelikleri açısından; örn. *göt* (açık *ö* ile): *dört* (kapalı *ö* ile) = Eski Türkçe *kö:t.tö:rt*; Eski Türkçede *ä/ä:*, *u/u:*, *ö/ö:*, *ü/ü:*, *o/o:* karışıklıkları vardır).

Sonkor diyalektleri ve Kâbil Afşarcası ile birlikte yeni bir Oğuzca grubu ortaya çıkmıştır: "Güney Oğuzca". Bunun için krş.:

LIGETI, L.: "Sur la langue des afchars d'Afganistan", *AOH* 7 (1957), 109-156.

ABBASOV, A. M.: "Nektorye zametki ob afşarax Afganistana", *ST* 1975/4, 72-81.

BOZKURT; F. M.: "Kabil Avşar ağzı", *TDAYB* 1977, 205-226.

DOERFER, G.: "Materialien zu türk. h-", *UAJb* 1981, 93-141; 1982, 138-168 (Oğuzca grubu ve Halaça açısından özellikle önemli olan h- meselesini geniş bir çerçevede ele alır).

--: "Ein türkischer Dialekt aus der Gegend von Hamadân", *AOH* 36 (1983), 99-124.

--: "Kabulafşarisch und Chaladsch", *CAJ* 29 (1985), 166-175.

DOERFER, G. – HESCHE, W.: *Südoghische Materialien aus Afghanistan und Iran*. Wiesbaden 1989.

--: *Oghusische Materialien aus Iran* (tahmini yayın tarihi Wiesbaden 1988; Galügâh'daki Azeri diyalektini ve Qaşqâ'î metinlerini ele alır). Qaşqâ'î üzerine diğer malzemeler G. JARRING ve K.-H. MENGES tarafından hazırlanmaktadır.

1.5 Yazarın, Semih TEZCAN'la birlikte hazırladığı Halaça sözlükte, Oğuz Türkçesinden ödünçleme iki farklı katman bulunmaktadır: Daha az ilginç olan, daha yeni bir katman (ünlü uzunluklarının kayb olduğu Azeri Türkçesi benzer bir şive, örn. *adaş*, *gayin*, krş. Eski Türkçe *a:t*, *qa:dân*,

Türkmençe *a:t*, *ga:yin*) ve ünlü uzunluklarının korunduğu daha ilgi çekici ve daha eski bir katman (örn. *gı'l*, *dâ'm*, krş. Eski Türkçe *kö:l*, *ta:m*, Türkmençe *gö:l*, *ta:m*). Bu ikinci katman yazar tarafından Kaşkâ'î Aynallu-Sonkor Grubu'nda yer alan ve yaklaşık 1500-1750 ± 50 döneminden kalan bir diyalekte ait olarak tespit edilmiştir (Bu arada Horasan Türkçesi'nin etkileri de tespit edilmiştir.) Böylece bu gruba dil tarihi açısından da bakmış oluruz.

Kaynakça:

DOERFER, G.: "Zur Stellung des Chladsch im Kreise der Turksprachen", *RO* 39 (1977), 15-31.

--: "Oghusische Lehnwörter im Chaladsh", *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1980), 189-204.

--: *Grammatik des Chaladsh*. Wiesbaden 1988.

--: *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsh*. Wiesbaden 1987.

DOERFER, G. – TEZCAN, S.: *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*.

Budapest 1980.

-----: *Folklore der Chaladsch* (tahmini yayın tarihi Wiesbaden 1989).

1.6 SSCB'deki Azeri Türkçesi de öncekilerden daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu konudaki kaynakça son derece kapsamlıdır. Sadece S. SÄ'DIJEV'in *Azərbayjan dilçiliyinə dair ədəbiyyatın bibliografiyası* (Sovet dövrü), Bakı 1960 adlı eserinde 1442 başlık yer almaktadır ve 1960'tan bu yana pek çok yeni yayın da yapılmıştır; bu nedenle eldeki metinde yer verilen alıntıları temel eserle sınırlı tutacağız. Bu noktada Azeri Türkçesinin düşünüldüğünden çok daha ince bir şekilde sınıflandırılmasının mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır. Örn. *gämi-ni* gibi (ünlüye göre) *-ni* Akuzatif eki alan diyalektlerin yanı sıra, (Türkiye Türkçesinde olduğu gibi) *-yi* ekini alan diyalektler de vardır.

Kaynakça:

ŞİRALIJEV, M.: *Azərbayjan dialektologijasının əsasları*. Bakı 1962.

SSCB'nin dışında konuşulan Azeri Türkçesi konusunda daha az araştırma yapılmıştır. Krş. yazarın *Current trends in Linguistics* 6, the Hague, Paris, 1970, 217-234'de yayınlanan değerlendirmesi ("Irano-Altaistica"). Bu konuda S. BULUÇ'un Irak'ta geniş araştırmalar yaptığı ve bu konuda çok sayıda yayını olduğunu da belirtmek gerekir. Buna örnek olarak "Mendeli (Irak) ağzının özellikleri", *Bildiriler* 1972, 181-183 verilebilir (tam bir kaynakça için öğrencilerinin tezlerine bakınız: Hussin Shahbaz HASSAN: *Kerkük ağzı* ve Choban Khidir HAYDAR: *Irak Türkmen ağızları*, her ikisi de İstanbul 1979). Ayrıca yazarın 1969 ve 1973'deki İran gezileri sırasında S. TEZCAN tarafından

Azeri Türkçesi malzemelerinin kapsamlı bir şekilde kaydedildiğini eklemek gerekir, bu malzemeler W. HESCHE ve Z. ÖNLER tarafından muhtemelen *Aserbajdışanische folkloristische Texte* (S. TEZCAN'ın derlemeleri üzerine) başlığı altında 1990 yılında yayınlanacaktır. O halde burada da gelecek için bazı beklentilerimiz olabilir.

1.7 Nihayet Türkiye Türkçesi diyalektlerinin, özellikle de Balkan diyalektlerinin incelenmesi (burada HAZAL, KAKUK, MOLLOVA, NÉMETH isimlerini saymak istiyorum) konusunda büyük adımlar atılmıştır. Bu eserin bir başka noktasında mutlaka yer verileceğinden, bu konuya burada daha fazla değinmek istemiyorum. Türkiye'de de RÄSÄNEN ve CAFEROĞLU'nun çalışmalarıyla çok yol alınmış durumdadır (krş. KORKMAZ, OLCAY vd. çalışmalar). Türkiye Türkçesinin diyalektolojisi üzerine örneğin Ankara'da ve İstanbul'da yapılan (değer açısından eşit olmasa da) çok sayıdaki bitirme tezinin de, kopyalanarak Türkiye dışındaki önemli Türkoloji Enstitüleri'ne ulaştırılması gerekirdi. Türkiye'nin dil atlası ise vazgeçilmez bir değer olacaktır.

1.8 Demavend çevresinde konuşulan Türkçe ağızlar maalesef bugüne kadar araştırılmış değildir. Bu ağızlar (Ankara'dan Yusuf Azmun'a göre yaklaşık olarak "Türkmence ve Azeri Türkçesinin arasında durduklarından") bütün Oğuzca bilgisinin tamamlanmasına yardımcı olabilirler (belki de Horasan Türkçesi'nin bir diğer dalı söz konusudur). Yazarın bu bilgi için Azmun'la birlikte Windfuhr'a da teşekkür borcu vardır.

1.9 Burada Oğuzca için bir sınıflandırma yapmak istiyorum. Ancak önce şunu söylemek gerekir: Türk dillerin sınıflandırılması konusunda iki uç durum söz konusudur:

a) Birinci uç durum Sovyet görüşüdür. Buna göre örneğin Gagavuzca ve Karakalpakça bir "dil"dir (jazyki). Bu noktada şunun ayırt edilmesi de gerekir. Söz konusu diller politik açıdan kesinlikle birer "dil"dir (politik açıdan "dil", dil olarak kabul edilen, okullarda öğretilen, yazınsal metinlerin bulunduğu bir olgudur). Buna karşılık dilbilimsel açıdan Gagavuzca, Türkiye Türkçesi'nin (daha net olmak gerekirse, Doğu Rumeli dilinin) bir ağızı, Karakalpakça da Kazakçanın ağızıdır. Bir diğer örnek: Afrikaanca politik açıdan bir "dil"dir, dilbilimsel açıdansa Hollandacanın, dolayısıyla da Kuzey Almancasının ağızlarından biridir. (Hollanda ve Güney Afrika dışındaki Kuzey Almanca ise politik açıdan Almanca bir diyalekt grubu, dilbilimsel açıdansa özel bir dildir; Ukraynacanın Rusçadan ayrıldığından daha fazla Güney Almancasından ayrılır.) Burada diyalektik bir ilişki olduğu görülmektedir: her iki "dil" kavramı da anlamlıdır ve birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

b) Karşı taraftaki uç görüşün temsilcisi ise Türkiye'dir. Buna göre sadece bir Türk dili vardır, bunun dışındaki her şey bunun lehçesi ve hatta ağızdır.

Bunun anlamsızlığı ortada olup Çuvaşça, Yakutça ya da Halaçça ile bir kere olsun ilgilenen herkes de bunun farkındadır.

RO'da (bkz. **1.5**) yazar Türk dilleri için bir sınıflandırma hazırlamıştır. Buna göre, yedi Türk dili vardır (dilbilimsel anlamda): Çuvaşça, Halaçça, Yakutça, Güney Sibiryaca, Kıpçakça, Uygurca, Oğuzca. Bunun altında yer alan her şey diyalektir. (örn. Kazan Tatarcası ve Kazakça, Kıpçakçanın diyalektleridir).

Buna göre (diğerleriyle birlikte, **1.7**'de adı geçen araştırmacıların çalışmalarına istinaden) Oğuzcayı on "diyalekt grubuna" ayırıyorum, bu gruplar doğudan batıya doğru sıralandığında yaklaşık olarak geçiş aşamalarını gösterir. (Burada 1.-7., 8.-9. ve 10. grupların her biri bir üst grup olarak düşünülebilir).

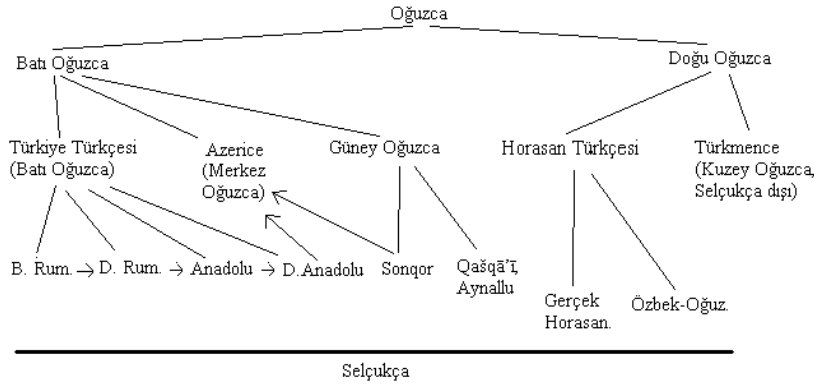
- 1) Batı Rumeli dili (Balkanlar'ın batısı)
- 2) Doğu Rumeli dili (Balkanlar'ın doğusu, İstanbul, Batı Anadolu, Kırım Osmanlıcası, Gagavuzca)
- 3) Batı Anadolu dili (Orta Anadolu dili)
- 4) Doğu Anadolu dili (Urfa'dan Van'a kadar)
- 5) Azeri dili
- 6) Sonkor grubu ve (7)'ye doğru diğer geçiş diyalektleri, Kabil Afşarcası dâhil (7 ile birlikte "Güney Oğuzca")
- 7) Kaşqā'ī - Aynallu (34°05'N'ye kadar, bkz. **1.4**, Kazwīn'e kadar Halacistan çevresindeki diyalektler de buna yakındır, kuzey sınırı yaklaşık 36° N)
- 8) Horasan Türkçesi (3 diyalekt)
- 9) Özbek Oğuzcası
- 10) Türkmence

Aşağıdaki şema biraz daha net bir görüntü verebilir. Bununla ilgili bazı noktaları açıklamak gerekirse:

a) Diyalekt grupları şemanın sonunda gösterilen 10 noktada yer alır.

b) Şemada iki tür gruplandırma vardır: Batı/Doğu Oğuzca, Selçukça / Selçukça dışı. Bu ayırım Horasan Türkçesi'nin kendine özgü ara konumuna uygun düşer; Horasan Türkçesi (Türkiye Türkçesi'ne, Azeri Türkçesi'ne göre) Doğu Oğuz dilidir, ama aynı zamanda Selçukçadır (Türkmenceye karşı); bunun için bkz 2.

c) Oklar geçiş durumlarına işaret etmektedir. Yukarı doğru olanlar, örn. Sonkor'daki gibi bir üst gruba geçişi gösterir.



Şimdi bütün bunların niçin yapıldığı da sorulabilir. Bunların Osmanlıca ile ne ilgisi vardır? 2'de göreceğimiz gibi, eski Osmanlıca edebiyatın, bütün gelişimi ancak diğer Oğuz dillerinin (daha doğrusu diyalekt gruplarının) dikkate alınmasıyla açıklanabilir. Aynı şekilde Osmanlıcanın özel konumu da ancak diğer Oğuz dili gruplarıyla oluşturduğu karşıtlık üzerinden şeffaflık kazanacaktır. Bu söylediklerimiz için somut bir örnek ünlü değişimidir.

Batı ve Merkez Oğuzcada da Türkçenin kökeninden bu yana korunan uzun ünlüler olduğu iddia edilmekte; bunun Eski Osmanlıca (KORKMAZ), bazı Batı Anadolu diyalektleri (KORKMAZ), Gagavuzca (DMITRIEV, POKROVSKAJA, DOERFER, vd) ve Azeri Türkçesinin Dmaniz diyalekti için (DŽANGIDZE) geçerli olduğu vurgulanmaktadır. “Das Vorosmanische” § 3'te (bkz. aşağıda) gösterdiğim gibi, bu hiçbir şekilde doğru değildir. Kaşgarlı'nın aksine Türkmençe vb. çağdaş dillerde ikincil uzunluklar söz konusudur, (örn. Türkmençe *art-*'a karşı Gagavuz. *a:rit-*, Halaçça *arut-* ya da *yo:rtu* ← Yunanca *yorti*; Türkmen. *çöl'*e karşı Dmaniz. *çö:l*; Turkmen. *bar-*'a karşı Batı Anadolu. *va:r-*, Halaçça *var-*; Eski Osmanlıca *a:t-* vb. gibi örnekler yalnızca yazımla ilgili olup, ne birincil ne de ikincil uzunluk söz konusu değildir). Gerçekte doğudan batıya ilerlerken eski uzunlukların giderek kaybolduğunu görürüz; deyim yerindeyse ünlü uzunluklarında bir inişle karşılaşırız. Türkmencede 8 ünlü uzunluğunun hepsi korunmuş durumdadır, Güney ve Doğu Oğuzca'da 5 (u, ö, o, ü, ä), ancak Sonkor dilinde 2 (u, ä), Merkez Oğuzca'da 1 tanesi korunmuş haldedir (ä; yani ä < ä, e < a:), İstanbul ağzında ise bu durum artık yoktur. Bütün dilsel gelişmeler gerçekleşmek için zamana ihtiyaç duyduklarına göre, Türkiye Türkçesi açısından bu durum ünlü uzunluklarının erken kaybına işaret etmektedir (yaklaşık 12. yy).

Kaynakça (bkz. yukarıdaki bölümlerde verilen kaynakça, ayrıca:)

DOERFER, G.: “Das Vorosmanische (Die Entwicklung der oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled)”, *TDAYB* 1975/76, 81-131.

--: “Bemerkungen zur linguistischen Klassifikation”, *IF* 76 (1971), 1-17.

2. Bütün bu çağdaş araştırmaların çok daha eski zamanlara ait bir mesele açısından da önemi büyüktür: “olga bolga dili”.

Eski Osmanlıca belgeler incelediğinde, iki kategorinin keşfedileceği zannedilebilir:

1. (bugünkü Türkiye Türkçesi'nin doğrudan öncülü olan, örneğin Sultan Veled'deki gibi) sadece ve sadece Eski Osmanlıca-Oğuzca dilinde yazılmış belgeler.

2. Kendine özgü karışık bir görüntü veren bir dilde yazılmış belgeler (örneğin Mevlana Celâleddin Rumi ya da Behcet'ü-l hadâ'ik), bu metinlerdeki formlar kısmen (ama tamamen değil) Doğu Türkçesindekilerle (Uygurca) özdeştir. Burada sık sık *ol-* yerine *bol-* ve gelecek zaman formu olarak *-Gay*, *-GA* ortaya çıktığından, bu “karışık dilli” ya da “olga bolga dili” olarak adlandırılmıştır. Bu meselenin çözümü için üç yol önerilmiştir.

2.1 Bu konudaki en eski tez özellikle MANSUROĞLU, CANPOLAT VE KORKMAZ gibi yazarlar tarafından temsil edilmiştir. Özünde (bazı nüansları dışarıda bırakarak) bu yazarlara göre şöyle bir gelişme yaşanmıştır:

Anadolu'nun daha Eski Türk dili henüz Doğu Orta Türkçesinin, yani Orta Asya'daki Uygurcanın (Eski Türkçenin politik geçerlilik bağlamındaki takipçisinin) güçlü etkisi altında idi. Ancak zaman içinde, tarih vermek gerekirse 15.yüzyıldan itibaren saf Oğuzca unsurlar, Eski Osmanlıcada yerini almaya başlamıştır.

Kaynakça:

CANPOLAT, M.: “Behcetü'l Hadâ'ik'in dili üzerine”, *TDAYB* 1967, 165-175.

KORKMAZ, Z.: “Eski bir Kudurî çevirisi”, *Bildiriler* 1966, Ankara 1968, 225-231.

--: “Selçuklular çağı Türkçesinin genel yapısı”, *TDAYB* 1972, 17-34.

--: “Das Oghusische im XII. und XIII. Jahrhundert als Schriftsprache”, *CAJIT*, (1973), 294-303.

--: “XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca”, *TDAYB* 1973/74, 41-48.

MANSUROĞLU, M.: “The rise and development of Written Turkish in Anatolia”, *Orients* 7 (1954), 250-264.

--: “Şeyyâd Hamza'nın doğu Türkçesine yaklaşan manzumesi”, *TDAYB* 1956 125-144.

2.2 Buna karşılık Ş. TEKİN bir dizi akla uygun itiraz ileri sürmüştür. Buna göre, diğer hususlarla birlikte, Mevlana garip bir şekilde hala “olga bolga dili”yle yazarken, oğlu Sultan Veled'in ise saf Eski Osmanlıca ile yazmış olacağına işaret etmiştir. Gerçek Oğuzca eserlerin de karışık dilli yazılmış eserlerle paralel zamanlarda olacağını, bunlardan daha sonra ortaya çıkmış olmayacaklarını söyler. “Olga bolga dili” formlarının dilsel bir norm olmadığını (ki, bu norm saf Eski Osmanlıcadır), daha çok göçmenlerin bireysel formları olduğunu belirtir.

Kaynakça:

TEKİN, Ş.: “1343 tarihli bir eski Anadolu Türkçesi metni ve Türk dili tarihinde ‘olga-bolga’ sorunu”, *TDAYB* 1973/74, 59-157.

2.3 Bu arada önemli bir “olga bolga dili” eseri olan Bahcet ül-hadâik'in bazı bölümleri yayınlanmıştır. (tam bir edisyonunu maalesef aramızdan ayrılmış bulunan BULUÇ İstanbul'da hazırlıyordu; CANPOLAT'ta tam bir transkripsiyon olduğu söyleniyor). Bkz. yukarıda (2.1) CANPOLAT.

Diğer Kaynakça:

BULUÇ, S.: “Eski bir Türk dili yadigârı. Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti 'l-halâ-ik”, *TDED* 6 (1955), 119-131.

--: “Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti 'l-halâ-ik'ten örnekler”, *TDED* 7 (1956), 17-44.

ERGİN, M.: “Bursa kitaplarındaki Türkçe yazmalar arasında”, *TDED* 4 (1950), 107-132 (özellikle 132).

ERTAYLAN, İ.H.: “VII. H./XIII. M. Asra ait çok değerli bir Türk dili yadigârı. Behcetü'l-hadâik fi mev'izet ül-halâik”, *TDED* 3 (1949), 275-293.

--: Behcetü'ül - Hadâyik = Faksimile in *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 859. İstanbul (1960).

Sohrweide, H.: *Türkische Handschriften*, Teil 3. Wiesbaden 1974, 17 f.

Öncelikle Behçet'in, ama aynı zamanda 13.-16. yüzyıllardaki bütün Eski Osmanlıca edebiyatın dikkate alınması, yazarı hem 2.1'de hem de 2.2'de açıklananlardan ayrılan ve belli oranda bu iki uç pozisyonun sentezi olabilecek bir teze ulaştırmıştır. Horasan Türkçesi'nin keşfinin de burada önemli bir rolü olmuştur.

1. TEKİN'e karşı şu itirazlarda bulunabiliriz:

a) 12./13. yüzyıllarda Anadolu'nun bütün Türkleri nihayetinde göçmendi ya da bunların en yakın nesilleriydi. Bu nedenle yerli-göçmen ayırımı yapmayı, Batı Oğuz kökenli göçmenlerle bu kökenden olmayan göçmenler arasında bir ayırım yapmak durumundayız. Bu

kökenden olmayan göçmenlerin varlığı, hatta Oğuz kökenli bile olmayan unsurların da olduğu çok muhtemeldir, krş. Doerfer, *Zentralasiatische Studien* 9 (1975), 225-229 ve “Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207”, *Turcica* 13 (1981), 153-169. Ayrıca 13.-14. yüzyıllardaki Eski Osmanlıca ile yazan her müellifin kendine özgü stili vardır, yani sadece “bireysel türevler” söz konusudur, (bizim yüksek standartlı yazı dilimiz anlamında) bir **mutlak** norm henüz ortada yoktur. b) Diğer taraftan yine de (aşağıda göreceğimiz gibi) iki (bir değil) **görece** norm vardır, yani, yaklaşık geçerliliği olan ve elbette ki hala bireysel nüanslara izin veren, ortalama modeller söz konusudur. Bu görece normların, suni yabancı etkilerle ortaya çıkan dil katışımlarından (Sprachmischung) ve grafik (kopyalama) sorunlarından kesin olarak ayrılması gerekir.

c) 13. yüzyıldaki Anadolu, herhalde Amerika Birleşik Devletleri gibi ele alınabilirdi: belli bir unsur ağırlıktaydı (Batı Selçukça), bununla birlikte diğer unsurlar da yaygın halde bulunuyordu. Rumi'nin oğlu Sultan Veled ile bağlantısı da bu nedenle de bir şey ispat etmez. Geçerli bir dile ayak uydurulabileceği gibi, daha güçlü unsurlar tarafından asimile de olunabilir.

Buna rağmen TEKİN'in açıklamalarının özünde doğru olduğunu ve önemli bir ilerleme anlamına geldiğini söyleyebilirim.

2. MANSUROĞLU, CANPOLAT, KORKMAZ'a karşı şunları söyleyebilirim:

a) “Olga bolga dili”ndeki karışık kullanım, 15. ve 16. yüzyıllarda hala mevcuttur. Karamanlı Nizami (15. yy ortası, bkz. SERTKAYA, *TDED* 19, 173) bunun için iyi bir örnek teşkil eder: genelde Akkuzatif –ni ile yapılırken (*kalem-ni* vb), 10. satırdaki *bizi* kullanımı eski Osmanlıcadır. Ya da 6b'deki şu mısra da “*ol kadd ü dehen-din umaram derdime em-ni*” –*din*, –*ni* Çağatayca özelliği olarak kullanılmışken, buna karşılık –*am* (*umar-am*), –*ime* (*derd-ime*) Eski Osmanlıcadır. Aynı şekilde Çağatayca –*dek* (gibi) ve Eski Osmanlıcadaki *gibi* kullanımları da bir arada görülmektedir. Fuzuli'nin *Tahmîs*'i de “olga bolga dili”nde yazılmıştır (Türkçe Divan, ed. KENAN AKYÜZ ET ALII., Ankara 1958, 462-464). Burada el yazıları renkli bir tablo sunar, genelde *tap-* (Azeri, Çağ.) ~ *bul* – (Eski Osman.) (bulmak), *tanuklîğ* (Çağ.) ~ *danuklık* (Eski Osm.), *bergey* ~ *verse* vb. gibi dalgalanmalar vardır. Şu örnek karakteristiktir: *bol-ğa-mın* (gerçek Çağ.) ~ *ol-ğay*, *ol-a-mın* (karışık dilli) ~ *olayım* (saf Osmanlıca). Her el yazısının dalgalanmalar (dil karışımları) ortaya koyması da aynı şekilde karakteristiktir. Örn. s. 462'deki *oldi*'dan (*b- siz*) ~ az önce *boldı* yer alır. Hemen bütün yazmalarda, kısmen Aruzdan dolayı, 462'deki *yer-ge* kullanımı çok

yaygındır. Bu *Tahmis*'den ve bağlantılı diğer ilgili eserlerden bir başka makalede ("Zum Problem der olga-bolga Sprache") daha ayrıntılı olarak açıklayacağım bazı filolojik ilkeler çıkarılabilir. Ancak özünde, gerçek Osmanlıca ile yabancı etkisi arasındaki dalgalanmanın oranı, kategorilere göre değişmektedir.

b) Şu kategorilerden söz edilebilir:

ba) Osmanlı yazarlarının sadece Çağatayca yazdıkları eserler (Oğuzca'nın etkilerini ancak zaman zaman ya da en düşük oranda taşıyan eserler ki, bu etkiler Muhabbat-nâme gibi gerçek Çağatayca eserlerde de görülebilir, krş. A. M. ŠČERBAK: *Oğuznâme, Muhabbat-nâme*, Moskova 1959, 167).

Kaynakça:

SERTKAYA, O. F.: (Makale dizisi) "Osmanlı şairlerinin çağatayca şiirleri", *TDED* 18 (1970), 133-138; 19 (1971), 171-184; 20 (1972), 157-184; 22 (1977), 169-189.

bb) Çağatayca – Osmanlıca (dolayısıyla Çağatayca-Kıpçakça-Osmanlıca) dil katışımı. Terminolojiye dair: "dil karışımı" ile "dil katışımı"ni birbirinden ayırarak kullanıyorum. Dil karışımı iki dil normu arasında gerçek bir karışımıdır ve yeni bir norm meydana getirir. Almanca "Balıkçı pencerede (kenarında/yanında) oturuyor ("Der Fischer sitzt am Fenster") cümlesi dil karışımına bir örnektir: Fenster (pencere) Latince *fenestra*'dan gelen bir sözcüktür. "Fischer"deki *-er* takısı Latince *-arius* takısından gelir, ancak cümlenin tamamı olduğu gibi yeni Yüksek Almanca normuna uyar (bu durumda İngilizce, Germence-Romanca açısından dil karışımına verilebilecek iyi bir örnektir). Buna karşılık dil katışımından, ancak yabancı bir formun tamamen bireysel kullanıldığı zamanlarda söz edilebilir (krş. DOERFER, *CAJ* 1959, 18-21). Aynı şekilde, kopyalama sırasında (yazının kopyalanması?) kısmen yazara, kısmen de kopyalayan kişiye bağlı olarak farklı kökenden gelen formlar bir araya getirilmişse, bu da dil katışımıdır. Dil katışımının tipik örneklerinden biri mülemma şiirlerdir, bunlar yabancı bir dilden yararlanmak amacıyla girilen yetersiz denemelerdir, ancak bu yapılırken, esas dilin temeli durmaksızın kendini gösterir ve yabancı dille bir katışım oluşturur. Dil katışımıyla bağlayıcı bir norm elde edilmez. Bu tür katışımına örnek olarak Şeyyâd Hamza'nın mülemma şiiri, Alî'nin en eski kopyası, Bahcat ül-Hakâ'ik'teki politik kısım verilebilir.

Kaynakça için bkz. 2.1, 2.3, ayrıca krş.:

ALMAZ; D.: (yay.yer.) *Trudy dvadcat'pjatogo meždunarodnogo kongressa vostokovedov. Moskova 1962/63 III, 382* ("Alî'nin Kıssa-i Yusuf'unun bir "bulgaro-tatarskij pamjatnik" olduğu söylenir).

BROCKELMANN, C.: *'Alî's Qissa-i Jüsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur. APAW 1916/6, Berlin 1917* (Osmanlıca, Kıpçakça ve Uygurca unsurların katışım haline gelmesini bu eserde gösterir).

DOLU, H. C.: "Yûsuf Hikayesi' hakkında birkaç söz ve bazı türkçe nushalar", *TDED* 4 (1950) 419-445 (farklı el yazmaları ve bunların dilsel türevleri üzerine).

ERTAYLAN, İ. H.: "Türk dilinde yazılan ilk Yusuf ve Züleyha", *TDED* 2 (1949) 211-230. ("Alî'nin Kıssa-i Yusuf'unun Kırım'da yazıldığından, daha sonra Osmanlıca'da yeniden oluşturulduğundan söz eder).

FALEV; P.: "Staro-osmankij perevod 'krymskoj' poemy", *ZKV* 1 (1925), 139-160.

HOUTSMA; M. Th.: "Ein alttürkisches Gedicht", *ZDMG* 45 (1889) 69-98 ("Alî üzerine).

MANSUROĞLU, M.: "Şeyyâd..." (bkz. 2.1). (Osmanlı şairinin bir Moğol beyine attığı mülemma şiir bir şiir).

bc) Kıpçakça-Osmanlıca dil katışimleri: Kādī Burhāneddin'in *Tuyug*'unda kesinlikle bir dil katışımı vardır. Yazar bunun dışında hep Osmanlıca yazdığı halde uzun süre Mısır'da kalmış olduğundan Kıpçak dilini taklit etmeye çalışmış, ancak bunda pek başarılı olamamış ve böylece renkli bir form katışımı ortaya çıkarmıştır. Öte yandan Mısır'da kendiliğinden ortaya çıkan eserlerde dil katışımı ya da dil katışımı olup olmadığını söylemek zordur. Zira Mısır'da iki Türk dili konuşulmuştur: Kıpçakça ve Osmanlıca ("Türkmence"). Bunun yanında katışım dillerle hazırlanmış eserler de vardır. Oğuzca unsurların zaman içinde etkilerinin artması ve (elbette ki 1517'deki Osmanlı işgalinden daha önce) yerleşmeye başlamasından dolayı, burada (bireysel de olsa) gerçek bir dil katışımının varlığından (yine de kısmen) söz edilebilir. (Mullā Sālih'in *As-Sudur ad-dahabīya* adlı eseri, yaklaşık 1619, *Fundamenta* I, 76'daki PRITSAK'ın aksine, saf Osmanlıcadır.) Bu nedenle bu mesele üzerinde daha fazla durmayacağız, çünkü - coğrafik açıdan bile - bu konu bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

Burada kaynakça olarak yalnızca şu eserlere değinilecektir:

ECKMANN, J.: "Die kiptschakische Lietartur", *Fundamenta* II, Aquis Mattiacis 1964, 297 f.

ERARSLAN, K.: "Kisa't'nin Kitābu Bed'i'-d-dünyā ve kısı'ı'l-enbiyā adlı eserinin İstanbul'da tercümeleri", *TDED* 18 (1970), 125-132.

ERGİN, M.: "Kadı Burhaneddin divanı üzerinde bir gramer denemesi", *TDED* 4 (1950), 287-327.

HALASI_KUN, T.: "Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul", *KCSA* III (1940), 77-83.

İNAN; A.: "XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türk ve Kıpçak lehçeleri ve 'halis türkçe'", *TDAYB* 1953, 53-71.

Kadı Burhanettin divanı. I. Tıpkıbasım. İstanbul 1944

Kadı Burhanettin divanı. Ed. Muharrem Ergin, İstanbul 1980 (Tuyuglar s. 522-543).

KORKMAZ, Z.: "Eski..." (bkz. 2.1).

TULUM, M.: "Şerhü'l-Menâr hakkında", *TDED* 16 (1968), 133-138.

bd) Dil katışımının aksine, dil karışımı söylendiği gibi belli bir norm oluşturur. X dilin, Y grubunun içinde yer alırken, Z'den de güçlü bir şekilde etkilenir; ancak Y dilinin unsurlarını (örn. $y_1 - y_{20}$) Z dilininkilerle (örn. $z_1 - z_{20}$) rastgele bir şekilde katışım haline getirmeyip, Y'den (önemli oldukları için hala Y'ye ait sayılan) y_1-y_{15} arası özellikleri alırken, $y_{16}-y_{20}$ yerine $z_{16}-z_{20}$ özelliklerini getirmesi, karakteristik bir durumdur. $X = y_{1-15} + z_{16-20}$ özellikleri artık yeni bir norm oluşturur. Buna örnek vermek gerekirse, Horasan Türkçesi diyalektlerinde genellikle Türkçe sayı sözcükleri kullanılırken 70, 80, 90 için genelde Farsçadan sözcük alınmıştır, aynı şekilde *bir*, *iki* vardır, ama örn. *haftâd* kullanılır; oysa hiçbir zaman *yak*, *du*, *yâtmiş* denmez. Bu sabit karışım, kopyalayanların etkisiyle, yabancı unsurların bireysel kullanımıyla ve yabancı dil malzemesinin değiştirilerek taklit edilmesiyle ilgili olmayan bir dil normudur, yani yapay olarak değil, gerçekten vardır.

Ancak Oğuzca alanı içinde norm olan böyle bir dil karışımı vardır, bu da Horasan Türkçesi'dir ve özellikle doğudaki ağızlarda bu durum söz konusudur. Horasan Türkçesi'nin dört diyalekti (bkz. 1.1, 1.2) bu bağlamda şu şekilde karakterize edilebilirler: Güney diyalekti İrancanın güçlü etkisi altındadır, bu diyalektle birlikte Batı diyalektinde görece daha az Doğu Türkçesi unsurları bulunur; buna karşılık Kuzey diyalektinde ve Özbek- Oğuzcasında Uygurca unsurların etkisi çoktur (bu durum ayrıca bazı Doğu Türkmen diyalektleri için de geçerlidir). Bütün diyalektler için ortak olan, , örn. *var* yerine *bar* gibi Doğu Türkçesi (ve Türkmençe) ile paylaştıkları belli arkaik unsurlardır.

Bana göre Horasan Türkçesi vasıtasıyla "olga bolga dili"ndeki belgelerin bir bölümü daha açıklanabilir hale gelmiştir. Rumi'nin bir cümlesini örnek olarak alalım ve diğer Türk dillerine çevirelim ('mahkemeye gideceğim'):

yaryu-ya barur- män

yaryu-ya barur- män

yaryu-ya varur-van/-am

**yaryu-ya barur-în*

yargu-ya barur-män

Rumî

Doğu Türkçe

Eski Osmanlıca

Eski Türkmençe

Doğu Horasan Türkçesi

Kolayca görebildiğimiz gibi, bu cümle ne Doğu Türkçesi (-ya datif eki nedeniyle), ne Eski Osmanlıca (*bar-*, *män* nedeniyle), ne de Türkmençe'dir (-*män* nedeniyle; Türkmençe "olga bolga dili"nin açıklanmasında ayrıca tarihsel nedenlerle de ayrı düşer: Türkmenler 16.yüzyıla kadar Hazar Denizi'nin doğu kıyısında dar bir alanda kalmıştır, Anadolu'ya göçen Türkmenler hakkında bir bilgi yoktur). Buna karşılık Doğu Horasan Türkçesi'nin normlarına tam olarak uymaktadır. Böylece Rûmî'de de tamamen böyle olduğu kolaylıkla görülür: Bütün hal ekleri (Horasan Türkçesi'nde olduğu gibi) gerçek Oğuzcadır; kelime başı b-sesinin korunması Doğu Türkçesi'nden değil, arkaik bir özelliktir; öte yandan Rumî'de, aslen Doğu Türkçesine ait olup Doğu Horasan Türkçesi ile Özbek-Oğuzcasında (kimi Türkmen diyalektlerindeki gibi) yaygın olan gelecek zaman eki -*Gay* karakteristik bir özellik taşır.

"Olga bolga dili"nin bir dil katışımı değil, gerçek bir dil normu oluşturan bu grubuna, yani Horasan Türkçesine Eski Osmanlıcadaki şu eserler girer: Calâl ad-Dîn Rumî, Bahcat al-hadâ'ik (düzyazı kısmı), Ibn Muhannâ, Kitâb al-Farâ'iz, Isfarâ'inî.

Kaynakça:

Rumî

FURÛZANFAR, Badî'az-Zamân (yay.haz): *Kulliyât-i Şams*.... Teheran 1336-46 h.ş.

(MANSUROĞLU'na denk olarak aşağıdaki metinleri ekliyor:)

Satır 1362 = MANSUROĞLU II, 1363 = III, 1183 = V, 2233 = VII; buna göre Türkçe metinlerin tamamı yayınlanmış değildir, Türkçe sözcüklerin transkripsiyonu da tam değildir, z.B. *q^a rⁱ ynd^{'s}* (kardeş) yerine *f r ynd^{'s}*).

MANSUROĞLU, M.: "Calâladdîn Rumî's türkische Verse", *UAJb* 24 (1952), 106-115. (Özgün metine dair krş. aynı yazarın: "Mevlânâ Celâleddin Rumî'de Türkçe beyit ve ibareler", *TDAYB* 1954, 207-219.)

NICHOLSON, R. A.: *The Matnawi of Jalálu'ddîn Rûmî*. Leiden/London 1925.

ŞEREFEDDİN, M.: "Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler", *TM* 4 (1934), 111-168.

Bahcat al-hadâ'ik bkz. 2.3

Ibn Muhannâ

BATTAL, A.: *İbnü Mühennâ lûgati*. İstanbul 1934.

- DOERFER, G.: "Woher stammte Ibn Muhannā?", Hinz-Festschrift, *AMI*, NF 9, 243-251.
Kaynakçanın devamı burada bulunabilir.
- JUSIF-ZIJA, Š.: "Nekotorye zamečanija odnositel'no Ibn-Muxanny i ego sočinenija", yay.yer.: *Struktura i istorija tjurkskix jazykov*, Moskva 1971, 296-300.
- KILISLI RIF'AT: *Kitāb hillyat al-insān wa haalbat al-lisān*. İstanbul 1338-40 h.š.
- MALOV, S.: "Ibn-Muxanna o tureckom jazyke", *ZKV* 3, 1928, 221-248.
- MELIORANSKIJ, P. M.: *Arab filolog o tureckom jazykě*, Sanktpeterburg 1900.
Kitāb al-Farā'iz bkz. 2.2
Isfarā'inī vd.
- BODROGLIGETI, A.: "A collection of Turkish poems from the 14th century", *AOH* 1963, 245-311. (Isfarā'in İran Horasanı'nda, Bujnurd'un biraz güneyinde yer alır.)
- CANPOLAT, M. (yay.haz.): *'Ömer bin Mezīd Mecmū'atū'n-Nezā'ir*. Ankara 1982, sayı 206.
- FLEMMING, B.: "Hasan Oğlu'nun bir Gazeli", *Bildiriler* 1972, 331-341.
- ECKMANN, J.: "Die tschaghataische Literatur", *Fundamenta* II, 369 f. ("Khorasan unter den Safaviden" başlıklı makale.

Bu bölümde ele alınan 16.yüzyıl yazarları dilsel olarak Horasan Türkçesine göre "Azericeden daha az etkilenmiş" görünüyorlar. Yazar Londra'daki el yazmalarını görmüştür.

Ayrıca Mahdum Kuli'nda (1733-1786) Horasan Türkçesinin güçlü etkilerinin hissedildiğine de değinmek gerekir; krş. J. BENZING'in kaynakçası, *Fundamenta* II, 739 f.
"Olga bolga dili" meselesi ve özellikle Horasan Türkçesi bağlamında çözümünü için ayrıca şu eserlerin de karşılaştırılması gerekir:

- DOERFER, G.: "Die 'vier Wörter' mit b- > v-, Null", *Hungaro-Turcica*, Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 135-147.
--: "Das Chorasantürkische", *TDAYB* 1977, 127-204.
--: "Das Vortürkische", *TDAYB* 1975-76, 81-131.

"Olga bolga dili" meselesinde elbette tartışılması gereken daha çok şey vardır. Bazı filolojik sorunların çözülmesi de gerekir (benim şimdiye kadarki tecrübelerime göre çözümsüz değildirler). 13. yüzyıl ile (Rumī) bugünkü Horasan Türkçesi arasındaki ara dönemlerin daha ayrıntılı incelenmesi gerekir. Yine de şu an için üç noktanın açık olduğunu söyleyebiliriz:

a) Horasan Türkçesinin keşfi Oğuz dil grubu için yeni bir konum ortaya koymuştur. Ancak şimdiye kadar çözülemeyen "olga bolga dili" meselesinin

elde edilen bu yeni malzemeyle çözümlü çözülmeyeceğinin de bu duruma uygun olarak araştırılması gerekir. Bu konudaki araştırmalarda bir boşluk olmuştur.

b) Horasan'dan pek çok Türk'ün Anadolu'ya göç ettiği bilinmektedir, Selçuklu işgalinden sonra, örneğin Moğollar zamanında da bu göç devam etmiştir. Dahhanī Horasan'dan geliyordu, Aşık Paşa'nın büyükbabası da öyleydi. Osman Gazi'nin ataları da oradandı. O halde tarihsel açıdan tez çok güzel ilerlemektedir.

c) Bunun dışında yukarıda adı geçen eserlerin karakteristikleri (açıkça: bugünkü) Horasan Türkçesi'ne uymaktadır.

3. Diğer Oğuz dillerinin (1) dikkate alınması, özellikle de "olga bolga dili" meselesi (2) bizi Osmanlı'nın kuruluş öyküsüne biraz daha yaklaştırmış olabilir. Ancak Orhun yazıtlarıyla (8.yy) Sultan Veled (dolayısıyla Rumī, 13.yy) arasındaki boşluk nasıl doldurulabilir? VÁMBÉRY'nin sözleri, bu makalenin başındaki ifadesi burada geçerli değil midir?

3.1 Orhun yazıtlarıyla Eski Osmanlı edebiyatı arasındaki boşluk tamamen kapatılamaz, çünkü elimizde bu ara döneme ait metin bulunmamaktadır (al-Kāşgarī için bkz 3.2). Bu nedenle Oğuzcanın söz dizimsel gelişmesi bütünüyle, morfolojisi ise neredeyse tamamen bilinmez kalacaktır, bunun yanında söz varlığının büyük bölümü de öyle olacaktır. Fonetik ise önemli hatlarıyla izlenebilir durumdadır. Peki ama nasıl?

Oğuzlar ve Selçukluların Osman Gazi'den önceki yaşamı üzerine pek çok yabancı kaynaktan bilgi alırız: Arapça, Farsça, Ermenice, Yunanca; bu dillerin içinde Oğuzca sözcükler, zaman zaman unvanlar, çok sayıda da isim yer alır. Bu isimler etimolojik açıdan oldukça şeffaf oldukları için dilsel malzeme olarak tereddütsüz kullanılabilirler. (Örnek: 'lp 'rsl'n ancak Alp-Arslan olabilir.) Oğuzcadaki yabancı dillerden ödünçlenen sözcüklerin (yukarıdakilere ek olarak Kürtçe, Serbohrvatça) ve Oğuzcadan yabancı dillere geçen sözcüklerin işlenmesi de geriye doğru bazı bağlantıların kurulmasına izin verecektir.

Kaynakça:

- BARTOL'D, V.: *Turkestan v èpoxu mongol'skogo našestvija*. I, *teksty*. St. Petersburg 1898. (krş. *TMEN* I, S. XL.'de sayılan kaynaklar.)
- BOYLE, J. A.: *The Cambridge History of Iran*. 5: The Saljuq and Mongol Periods. Cambridge 1968.
- DOERFER, G.: "Das Vorosmanische", *TDAYB* 1975/76.
- SÜMER, F.: *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara 1967.

TMEN = DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV, Wiesbaden 1963-1975.

TOGAN, Z. V.: *Umumî Türk tarihine giriş* I. İstanbul 1946.

--: *Tarihde usul*. İstanbul 1950.

VOLIN, S. L. et. alii: *Materialy po istorii turkmen in Turkmenii*, I: VII-XV vv. Moskova, Leningrad 1939. (krş. TMEN I, S. XLI.'de sayılan kaynaklar.)

ZAMBAUR, E. DE: *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. Hannover 1927.

İslami kaynaklar adı geçen eserler de bibliyografik olarak ele alınmıştır. Kronolojik olarak en önemli yazarlar şunlardır:

Arapça: Tamīm b. Bahr (821), al-Ya'qubī (872), al-Balādurī (892'den önce), b. Xurdābih (9.yy), at-Tabarī (921'den sonra), b. Fadlān (923), b. Rusta (10.yy), al-Xwārazmī (10.yy), b. Hauqal (10.yy), Marvazī (1120), b. al-Qalānīsī (1154), b. al-Atīr (1234).

Farsça: Hudud al-'Ālam (982), Firdōsī (1022), Gardēzī (1049), Bayhaqī (1059), Nizām al-Mulk (1092), al-Bayhaqī (1169), al-Bundārī (1183), ar-Ravandī (1203), Mubārakšāh (1206), Jūzjānī (1260), b. Bībī (1281, rapor 1192-1280), al-Yazdī(ed. Süßheim, yaklaşık 1311, ancak rapor 1194'e kadar), Rašīd ad-Dīn (1317'ye kadar).

Bu kaynaklarda çoklukla eski (artık çağdaş olmayan) bilgiler daha eski kaynaklara dayandırılarak verilmiştir; yani filolojik açıdan yalnızca eserlerin oluşturulduğu tarihe değil, bu kişilerle ilgili tarihlere de dikkat edilmesi gerekir. (Bu özellikle b. al-Atīr için geçerlidir, kendisi pek çok eski kaynağı oldukça sadık bir şekilde işlediğinden, bu kaynak en önemli kaynak olabilir.) İsimlerin kendi zamanlarının telaffuzuna uydurulduğu da açıkça görülebilmektedir. (Sälçük'un babasının adı 1041/42 yılında al- Atīr'de *tq'q* şeklindedir (= Toqaq?), buna karşılık 1095-1108'de Tutu'nun oğlu *dq'q* olarak görülür ki, bu da muhtemelen aynı isimdir; Reşīd ad-Dīn'de ise Sälçük'un babasının adı *dw'q'*dir. Ancak genellikle bazı konularla ilgili olarak verilen tarihler, bu tarihlerin geçtiği eserlerin tarihinden daha önemlidir.

Ermenice kaynak olarak yalnızca şu eseri değerlendirdim:

Müverrih Vardan, "Türk fütuhâtı tarihi (889-1269)", ed. H. D. Andreasjan. *Tarih Semineri Dergisi* 1/2. İstanbul 1937, 153-257. Burada da keşfedilecek bazı bilgiler olabilir.

Yunanca kaynaklardaki Türkçe sözcükler de şu eserde incelenmiştir:

G. MORAVSİK: *Byzantinoturcica*, 2 cilt, Berlin 1958. Bununla birlikte Türkiye'deki Yunanca yer isimleri karşılaştırılmalıdır: D. J. GEORGACAS: *The Names for the Asia Minor Peninsula* (Beiträge zur Namenforschung, NF Beiheft 8, Heidelberg 1971). Ayrıca Türkçedeki Yunanca ödünçleme sözcükler için G. Meyer ve A. Tietze'nin bilinen çalışmalarının yanı sıra Ch. SYMEONIDIS'in *Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen*. Thessaloniki 1976, Chr. TZITZILIS'in *Griechische Lehnwörter im Türkischen*, Wien 1987. başlıklı çalışmalarına bakılabilir (bu çalışma için yazarın *IF*'te basılacak olan değerlendirmesi ile adı geçen eserlerdeki daha eski kaynaklar da dikkate alınabilir).

Ünlü uzunluğu meselesi açısından Serbohrvatçadaki Eski Osmanlıca'dan gelen ödünçleme sözcükler, öncelikle de KNEŽEVIĆ ve ŞKALJIĆ'in bu konudaki çalışmaları önemlidir (bkz. TMEN IV, 352, 355). Değerli tarihi bir kaynak L. STOJANIĆ'in *Stare povelje i pisma, kniga I, Dubrovnik i susedi njegovi*, Belgrad 1934, adlı eseridir.

Nihayet Kürtçedeki eski Osmanlıca ödünçleme sözcüklere bakılmalıdır: DOERFER, G.: "Ein altosmanisches Lautgesetz im Kurdischen", *WZKM* 62 (1969), 250-263.

3.2 Orhun yazıtlarındaki Oğuzca ile Sultan Veled'in Eski Osmanlıcası arasında bağlantı kuran tek kaynak (Horasan Türkçesi ile ilgili kaynakların dışında, bkz. yukarıda), Mahmūd al-Kāşgarī'dir (yazının devamında MK olarak anılacaktır). MK bir dizi değerli bilgi sunar; aralarında yukarıda saydığımız diğer kaynaklardan alınamayacak türden morfolojik bilgiler de vardır (*-dAcI* gelecek zaman = hem Orhun Türkçesi, hem de Eski Osmanlıca; *-GU* yerine *-AsI* gerekliliği; *-mU* yerine *-mI* soru eki). Yine de MK'deki bilgilerin şu sebeplerden ötürü dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekir:

1. MK'de uluslar arası fonetik transkripsiyonu yoktu. Bir yandan Doğu Türkçesiyle *tävā(y)* = Oğuzca *dāvā(y)* gibi, buna karşılık Doğu Türkçesiyle *telbā*= Oğuzca *tälü* (bugün deve, deli) gibi sözcükler olan, yani *d-* ve *t-* arasında bir dalgalanma olan bu tür örneklerde bir orta yumuşak ses bulunabilir, bu da her iki durumda *D-* okunması anlamına gelir: *Dāvā*, *Dälü*.

2. Alışıldık olmayan (Oğuzca, Doğu Orta Türkçesinden ayrılan) belli bir özellikten söz ettiği bütün durumlarda "Karahanlıcaştırma" yapması MK için tipik bir durumdur. Oğuzcada doğru bir şekilde: *bān* (Karahanlıca *mān*) demiş olur; ancak özellikle Oğuzların *-GAn* yerine *-An* (partisip) kullandıklarını göstermek istediği yerlerde, Oğuzca "*mān baran*" (*bān baran* yerine) ifadesini alıntılar; bu da, söz konusu ifadede odağa koymadığı kısmın Karahanlıca olması demektir. Bundan ötürü, görünüşte Oğuzca olan bazı dizeler gerçek Oğuzca olarak değerlendirilemeyeceklerdir (BANGUOĞLU'na karşı, bkz. aşağıda s. 38, 46 ve BENZING, *Fundamenta* II, 724). Krş. DOERFER, G.: "Das Vorosmanische", § 0.4. MK'de yalnızca madde başları her zaman doğrudur. İbst. MK da metinleri değil, sadece sözcükleri vermektedir.

Kaynakça:

BANGUOĞLU, T.: "Oğuz lehçesi üzerine", *TDAYB* 1960, 23-48.

DOERFER, G.: "Das Vorosmanische", *TDAYB* 1975/76.

KORKMAZ, Z.: "Kâşgarlı Mehmet ve Oğuz Türkçesi", *TD* 22: XXVII: 253, (1972), 3-19.

3.3 Aşağıda 3.1'de anılan kaynaklar üzerinde yapılan incelemeden elde edilen temel sonuçlar sıralanmıştır:

1. 12.yüzyılda *u* belli durumlarda hala varlığını sürdürüyordu: *Buzan*, I. Melikşâh'ın generallerinden birinin adı (Ermenice Vardan) = 'Bozan, zarar veren', Oğuzca *Buzan*; Eski Selçuklularda 1133'te (Yunanca Moravscik) = 'Ay doğdu', Oğuzca *Ay-Dugdî*.

2. Eski Türkçe'deki *ă/ě* (daha sonra > *i/i/u/ü*, bkz. DOERFER, G.: "Zum Vokalismus nichtertser Silben im Alttürkischen", *WZKM* 73 [1981], 47-87 ve 74 [1982], 103-128), 11. yüzyılın başlarına kadar korunmuş durumdaydı: Firdevsî (ve bugünkü Farsça/Tacikçe) *çadar* (MK *çatir*), *hadang* (MK Oğuzca kayın), *sāyar* (MK *sāgir*). Ayrıntılı karşılaştırma için DOERFER, G.: *Zum Vokalismus nichtertser Silben im Altosmanischen*. Stuttgart 1985.

3. Uzun ünlüler artık Eski Osmanlıcada yer almamaktadır; böylece (Talât Tekin'in Karahanlıca için çok başarılı bir şekilde gösterdiği gibi) aruz üzerinden uzun ünlüleri inceleme denemesi de sonuç vermemiş olur; Eski Osmanlıcanın alfabesi de (KORKMAZ'a karşı, *AÜDTCFD* 26/3-4, 1968, 49-84) bu meseleyi çözmek için uygun değildir (krş. görünüşte eski Osmanlıca *a:ç-* ama Türkmençe *aç-*, Yakutça *as-*, Halacça *haç-*, MK *aç-* vd.). 11. yüzyıla kadar aslî uzun ünlüler korunmuş durumdadır, krş. örn. b. Atîr IX 267 (1025 yılında adı geçen Oğuz lideri): *Yymr*, *Bwqh*, *Kwkt*'ş, *Qzl* = tam olarak. *Yagmur*, *Bu:ka*, *Kö:kta:ş*, *kizil* (krş. bugünkü Türkmençe *yagmir*, *buga* < *bu:ga* < *bu:ka*, *gö:k-da:ş*, *gizil* = Yağmur, boğa, göktaşı, kızıl), yani ünlü uzunluklarının oranlarını tam olarak yansıtır. En geç 13. yüzyılda ünlü uzunluklarındaki denklikler kaybolmuş olmalıdır. Serbohrvatçadaki Osmanlıca ödünçleme sözcüklerde de yalnızca kısa ünlüler bulunur (böylelikle yaklaşık 1389'dan bu yana eski denklik kesin olarak sonlandırılmış olur). Basit kısa ünlülere geçiş 12. yüzyılda gerçekleşmiş olabilir.

4. Uzun ünlülerden sonra *-p-*, *-t-*, *-k-* / *-k-*, *-ç-* > *-b-*, *-d-*, *-g-* / *-ğ-*, *-j-* geçişine Firdevsî'de ve **MK**'de rastlanabilir: *çadar* bkz yukarı, **MK** *ü:d* 'delik' (= Karahanlıca *ü:t*), Yunanca Kurpagás (yaklaşık 1090) = Oğuzca *Kür-bu:ga*.

5. Türkiye Türkçesi'ndeki diyalektlerin çoğunda *ben* vardır (sadece en doğuda *män*, bkz. 1.1). Diğer Türk diyalektlerinin neredeyse tamamında, Oğuzcada da *män* olduğunu (diğer durumlarda da nazal sestten önce *b'nin m'*ye değişimini) görürüz. MK'ye göre *b-* (*bän*, *bün* 'et suyu') Oğuzlarda 11. yüzyılda halen korunur durumdaydı. Gerçekte ise *m-* 11. yüzyılda kısmen vardı (Boyle 96 Mängüçäk, Oğuz Emiri, 1071). Diğer taraftan Rumî'de (Horasan Türkçesi, 13.yy) *bänüm* (sadece enklitik olarak *män*), aynı şekilde b. Muhannâ'da (Horasan

Türkçesi, muhtemelen 14. yy), *bän* ve Nesimî'de de (Azerice, 14. yy) çoğu *b-* ile, daha azı *m-* ile olan formlar (*bän* ~ *män*) bulunuyordu. O halde muhtemel gelişim süreci şöyle olmalıdır: 8.-10. yüzyıl *b-*, 11.-14. yüzyıl *b-* ~ *m-* diyalektler açısından bütün Oğuz dillerinde farklıydı, ardından bugünkü duruma geldi. Başka türlü ifade edilecek olursa, eski bir Oğuzca kaynakta (14. yüzyıla kadar) geçen *bän* vb mutlaka Türkiye Türkçesine ait olmak zorunda değildir.

6. Batı Oğuzcadaki bazı sözcüklerde (Türkmencede ve Horasan Türkçesinin çoğu diyalektinde korunmuş durumdaki) *b-* > *v-* olmuştur: *var*, *var-*, *ver-*, *ol-* (**vol-* üzerinden) < Eski Türkçe *ba:r*, *bar-*, *be:r-*, *bo:l-*. *b-* > *v-* geçişi 12. yüzyılda gerçekleşmiş olabilir. Batı Oğuz dillerinden Selçukça için bu durum gösterilmiştir: Yunan. *Tañripermēs* (1100 civarı, Emir) = *Tañri-bermiş* (bugün *Tanrı-vermiş*), 1150 yılı için *χουροῦπαρῆα* 'nereye gidiyorsun?' = *karu bar(ur) sa (n)*.

7. Eski Türkçe *k-* Oğuzca'da genellikle *g-*'ye dönüşmüştür (çoğunlukla dalgalanma vardır, bkz. DOERFER, G.: "Das Chorasantürkische"). Özellikle Yunanca kaynaklara göre bu ses dönüşümü ancak 15. yüzyıl dolaylarında tam olarak yerleşmiştir (bir ara basamak olarak *G-* muhtemel bir durumdur). Türkiye Türkçesi'ndeki Yunanca ödünçlemeler *k-* > *g-* ses dönüşümünü büyük oranda (eski katman!) taşımış durumdadır, örn. *komérki* → *gümruk*, *köpri* → *gübre*, *Kallipolis* (1357'de Osmanlılar tarafından alındı) → Gelibolu ve *Gelembe* = Yunan. *Kalamos*, *Giresün* = *Kerasunta* vd. gibi çoğu yer ismi. (Buna karşılık *k-* > *g-* dönüşümü Slavca ödünçlemelerde artık bulunmaz, Türkler Slavlarla ödünçleme ilişkisine daha sonraları girmiştir.)

Buna göre örn. Türkiye Türkçesiyle *gör-*'ün 'görmek' ilk Türkçedeki **gör-*'e 'bilge, akıllı' (Eski Türkçedeki *kör-*'e karşı) dayanıyor olması artık söz konusu değildir; Oğuzca *g-* ikincildir ve hatta oldukça yenidir.

8. Oğuzcadaki *d-*'nin de kökeni daha yenidir ve (MENGEŞ, CLAUSON, ILLIÇ-SVITYÇ'in aksine) kaynağında *t-* vardır. Krş. DOERFER, G., *WZKM* 1969 (bkz. 3.2), ayrıca bkz. "Bemerkungen zu den sojonischen Anlautklusilen", *UAJb* 46 (1973), 254-260. Ayrıca *t-* arkadaki ünlülerden daha önce öndeki ünlülerin önünde *d-*'ye dönüşmüştür. Kürtçedeki ödünçleme sözcükler bunu ispatlar; örn. *deve* : *Don* 'giysi'. 13./14. yüzyıldaki Eski Osmanlıcada bu telaffuz hala uygulanmaktadır, bu durum kendini yazıda da gösterir: her zaman *dwh* (= *däwä*), ama *dwn*'den (= *Don*) daha sık *twn*. Yunanca ödünçlemelerde de (isimler dâhil) sıklıkla *t-* > *d-* olmuştur (örn. *Ta Luma* → *Dalama*, *Ta Myra* → *Dembre*). İslami yazarlar için krş. örn. b. al-Atîr'de *Tmr Ylg* = *Tämür Yalig* 'Demir Yaylı' (Sälçük'un babasının diğer adı, 1040

yılında); MK'de *dāwā*, ama genelde *t-*: *tālū* vb., bkz. yukarı; b. al-*kalānisī*'de 1117 yılında *Tmrt*'ş (Selçuklu ismi, *Tāmūrtaş* 'Demirtaş'), ama b. Bībī'de (12. yüzyılda) *Dmrt*'ş vb. Malzemenin bütünlüklü bir değerlendirmesi şu sonuçları vermiştir:

8.-10. yüzyıllarda her zaman *t-*, 11. yüzyılda arkadaki ünlülerin önünde henüz *t-*, ancak öndeki ünlülerin önünde *D-*, 12. yüzyılda her iki durumda da *D-*, 13./14. yüzyıllarda arka ünlülerin önünde *D-*, ön ünlülerin önünde *d-*, 15. yüzyıldan bu yana her yerde *d-* (*dut-* > *tut-*'daki gibi asimilasyon > *t-* olduğu hallerin ve bazı başka durumların dışında). Ancak bu gelişme (*k-*'da da olduğu gibi, bkz. yukarı) gerçekte biraz daha komplike olabilir, çünkü Eski Türkçede (*t-*) sesbiriminin muhtemelen iki değişkeni zaten mevcuttu: [*t-*] ve [*D-*]. Bu da Oğuzcadaki /*t-*/ > /*d-*/ geçişini (sıklıkla Kıpçakçadakini de) kolaylaştırmış olabilir. (Muhtemelen İlk Türkçeden gelen bu durum, çok sayıdaki modern Güney Sibiryaya diyalektinde yaklaşık olarak korunmuş durumdadır. Krş. örn. Yeni Uygurca *kün*, *bügün* < *bo:-kü'n*, Halaçça *kü'n*, ama *bögün*.)

9. Eski Türkçe'deki *-d-* 10. yüzyıla kadar Oğuzcada kalmıştır, krş. *hadang* (b. Fadlān, Hudud al-'Ālam, Firdevsī). MK'de *qayıñ* ve *ayığ* mevcuttur (Eski Türkçe *adığ*) vd., bu, bugüne kadar geçerli olmuştur.

10. İlk Türkçedeki *-b-* daha Eski Türkçe'de *-v-* (ya da β = çift dudak ünsüzü) olmuştur (Moğolcadaki Türkçe ödünçlemeler üzerine bir incelemenin sonucunda olduğu gibi), Doğu Türkçesi için *-v-* henüz MK'de ve b. Muhannā'da belgelenmiştir. Bu *-β-* Oğuzcada muhtemelen 10. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur, Hudud al-'Ālam ve b. Fadlān'daki *yabgu* başlığı bu nedenle vardı. Raşidüd-Dīn'de bu *yāwku* olmuştur. MK'ye göre *-b-* > *-w-* Oğuzca için tipiktir, bu durum Farsça kaynaklar tarafından onaylanmıştır, örn. Nizāmül-Mülk'te *çawuş*; o halde *-w-* 11. yüzyıldan bu yana vardır. (Buna karşılık Doğu Türkçesi için önce diş dudak ünsüzü *v* geçerlidir, grafik olarak *f*'den türemiştir; ses ilk olarak Çağataycada *-w-*'ye dönüşmüştür.)

11. *-G-* > *-ø-* geçişinde (örn. Eski Türkçe *yalga-* > *yala-*) diyalektlere göre pek çok türevin olabileceğini düşünmemiz gerekir. Oğuzcadaki *G*'nin her zaman kayıp olması o kadar basit değildir. Daha çok şu durumlar geçerlidir:

a) *-G-* bugün de hala Oğuzca diyalektlerde (öncelikle Doğu Oğuzcada) çoklukla korunmuştur, örn. Eski Türkçe *kī:sga* = Türkiye Türkçesi *kısa*, Azerice *gīsa*, ama Türkmence *gi:sga*, Horasan Türkçesi *qīshā*, Gīsga, Sonkor'da da benzeri şekildedir.

b) Seslerin korunması ya kaybolması eklerin karakterlerine bağlıdır, örn. Eski Osmanlıca *bil-ä* çekim eki, ama *bil-gä* türetme eki, her ikisi de < *bil-gä*.

c) Daha eski zamanlarda da diyalektlere göre çok sayıda dalgalanmaya rastlamaktayız.

d) Geçiş formlarının var olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Bu nedenle örn. MK'de boy ismi *Salgur* vardır (diğer taraftan MK Oğuzca *tavşan* = Karahanlıca *tavişgan*'daki *-G-*'nin kaybı gibi örnekler sunmasına rağmen) bu (bkz. *İA* 10, 176-178) Farsça Oğuz-nāme'de *Sälwur*, (*Säl'ur* okunur?) bugün *Salur*, *Salir* olmuştur. Bir taraftan (10. yüzyıl, Mu'izzī, bkz. *TMEN* No 1881) *yalağ* (< *yalgağ*), (11. yüzyıl, Nizāmül-Mülk) *yatağ* (< *yatgağ*) olurken, diğer taraftan hala (sadece Horasan Türkçesinde b. Muhannā'da değil) Aşık Paşa da (14. yüzyıl) *äygü* (~ Sultan Veled'de henüz 13. yüzyılda *äyü!*) olması da bu nedenledir.

12. Modern Oğuzca için *-G* > *-ø* ses değişimi tipiktir (örn. Eski Türkçe *atläg* = Eski Osmanlıca *atlu*, Türkiye Türkçesi *atlı*). 10. yüzyıla kadar *-G* korunmuş olarak kalmış olabilir (bkz. yukarıda: *Tämür Yalığ*= modern *Demir Yaylı*). 11./12. yüzyıllar için geçiş durumlarını ve diyalekt farklılıklarını kabul etmemiz gerekecektir. Şu hususları buluruz:

a) Bir taraftan MK'daki Oğuzca *tugrag*, *ayığ*, soy ismi *Qayıy* vb gibi formlar, b. al-Atīr'deki (1051/52-1101 yılında) *Kül-sārug*, Süßheim/Yazdī *qutulug* (1175-94 yıllarında) gibi isimler; hatta Fārs'ın Salguridlerinde 1231-59'da *qutuluy han* (muhtemel bir özel durum: "tutucu bir ada").

b) Diğer taraftan Nizām ül-Mulk'teki (1092) *tuyrā'i* (Tuğranın bekçisi) ya da Yunanca (Selçuk Emiri, yaklaşık 1133) *Alpsarus* = *Alp-saru* > *alp sarig* 'cesur sarışın' gibi formlar bulunmaktadır.

MK'deki "*tugrag*" ve Nizām ül-Mulk'teki "*tuyrā'i*"da aynı telaffuzun [*tugrag*^s] (indirgenmiş bir *-g* ile) gizlenmiş olması muhtemeldir. Ancak *-G* > *-ø* dönüşümünün (MK'nin incelediği) Doğu Oğuzcada, Batı Oğuzcadakinden daha geç ortaya çıkmış olması da ihtimal dâhilindedir.

3.4 Sonuç olarak komplike bir tabloyla karşı karşıya bulunuyoruz. Bütün geçiş durumlarına bir buzlu camın ardından bakar gibiyiz: diyalektlerdeki daha eski zamanlara ait dağılımı bilmiyoruz, kaynakların neredeyse tamamı yabancı ortamlardan, yabancı ve tamamlanmamış bir diğer ortam da, çoğu sözcüklerin tespit edildiği Arap yazısıdır. O halde daha soracak pek çok sorumuz vardır.

Henüz bir ilk deneme olsa da, bu durum aşağıdaki tablo için de geçerlidir (“hiç yoktan iyidir”). Bu tabloda 1/2 = diyalekt açısından dalgalanan formlar anlamına gelir (örn. $-G \sim -\emptyset$), burada 1, 2'den daha yaygındır; 1-2 = ara aşama anlamındadır (örn. $t-$ ve $d-$ arasındaki $D-$). 1'in anlamı: eski durum (Eski Türkçe) henüz korunmakta, 2 = modern Oğuzcadaki gibi (öncelikle Türkiye Türkçesi'nde; ancak \check{a}/\check{e} ilk olarak i/i ya da $u/ü$ olmuştur, henüz dörtlü ünlü uyumuyla $i/i/u/ü$ olmamıştır).

	8.	9./10.	11.	12.	13.	14.	15. yy
1. $buz- > boz-$ $tuy- > d/Doğ-$	1	1	1	1	?	2?	2
2. $\check{a}/\check{e} > u/ü, i/i$	1	1	1	2?	2	2	2
3. $a: vb. > a vb.$	1	1	1	1/2?	2	2	2
4. $a:t > a:d vb.$	1	1/2?	2	2	2	2	2
5. $b-N > m-N$	1	1	1/2	1/2	1/2	2/1	2/1
6. $b- > v-$	1	1	1	1	2	2	2
7. $k- > g-$	1	1	1-2?	1-2	1-2	1-2	2
8. $ta- > da-$ $te- > de-$	1	1	1	1-2	1-2	1-2	2
	1	1	1-2	1-2	2	2	2
9. $-d- > -y-$	1	1	1/2	2	2	2	2
10. $-\beta- > -v-/-w-$	1	1	2	2	2	2	2
11. $-G- > -\emptyset-$	1	1/1-2?	1/1-2?	1/2?	2/1	2/1	2/1
12. $-G > -\emptyset$	1	1	1-2	2/1-2	2	2	2

(Bu tablo “Das Vorosmanische” başlıklı makaledekinden biraz daha ayrıntılıdır. 5 numara istisnasız bütün Oğuzca için geçerlidir, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi 1 geçerlidir.)

4. Tarihsel bağlamda Oğuz dillerinin toplam etkisi için krş. “Das Vorosmanische”,

§ 0.2'deki genel bakış, bu makalede krş. 1.8. Tekrara düşmemek için, açıklamalarımı bazı tarihlerle sınırlandırıyorum:

744 Oğuz İmparatorluğunun yıkılışı. Oğuzların batıda yoğunlaşması (Oğuz Yabgu devleti). Oğuzların diğer Türklerden ayrılmaya başlaması.

10. yy Selçuk 985'te Jand'a kaçıyor, kısmi devleti kuruyor; oğlu Isrā'ül Müslümanlığı seçiyor. Böylece Selçuk Oğuzlarının (= Türkiye Türklerinin, Azerbaycanlıların ve Horasan Türklerinin ataları) Türkmenlerden izolasyonu başlıyor.

1038 Toğrül Beg Nayşabur'u ele geçiriyor; daha eski (geniş) anlamda Horasan'ın yayılması bağlamında büyük bir Selçuklu imparatorluğu (krş. örn. Hudud al-'Âlam s. 102-109).

1071 Malazgirt Savaşı, Anadolu'nun fethi ve bununla birlikte Batı Selçukluların (Türkiye Türklerinin ve Azerbaycanlıların ataları) Doğu Selçuklularından (Horasan Türkleri) ayrılması.

13. yy. birinci yarısı Rumî: (yaklaşık olarak 16. yüzyılda kaybolan) Horasan Türkçesi edebiyatının başlangıcı (Eski Doğu Selçukça).

13. yy. ikinci yarısı Sultan Veled: Eski Osmanlıca edebiyatın başlangıcı (Eski Batı Selçukça). Yaklaşık 1500'lerden itibaren Doğu Anadolu ve Suriye'deki çok sayıda Türk-Safevi boyunun geri dönmesiyle Azerbaycan'ın daha güçlü bir Türk yerleşimi altında kalması.

1369-1404 Nesîmî: Azerbaycan edebiyatının başlangıcı.

1733-1782 Mahdum Kulî: Türkmen edebiyatının başlangıcı.